

ЗМІСТ

Альфред Енсен та його «Мазепа»	
Передмова Якимовича Богдана Зіновійовича . . .	5
Слово від автора	21
I. Земля і народ України	23
II. Політичний авантюрист	50
III. «Зрадник»	66
IV. «Дон-Жуан»	93
V. Товариш по нещастю Карла XII	115
VI. До Бендер	142
VII. Підведення підсумків	160
VIII. Мазепа в образотворчому мистецтві	184
Примітки	191

ської літератури» (1988—1989). Недавно серед паперів І. Борщака знайдено переклад, який Борщак посилав перед Другою світовою війною до Львова М. Рудницькому і доля якого була невідомою (рукопис, напевно, загублено). Він буде, за словами Я. Дашкевича, незабаром опублікований як один з томів серії «Гарвардська бібліотека давньої української літератури. Українські переклади» (Кембрідж, Массачусетс).

87. Петропавлівська фортеця.

88. Наукові експедиції в Сибір акад. Г. Ф. Міллер проводив у 1733—1743 рр.

89. Ця історія детально описана в романі українського письменника (писав переважно російською мовою) Григорія Данилевського «Мирович» (1879).

90. Чортотлицька Січ була зруйнована під керівництвом російського генерала Яковлева за допомогою зрадника полковника Гната Галагана у 1709 р.

91. *Петро Калнишевський (бл. 1690—1803)* — останній кошовий отаман Запорозької Січі (1762, 1765—1775), після руйнування Січі засланий на Соловки, де й помер.

92. Колекція Підгорецького замку розгромлена в 1939 р., і частина її знаходиться у Львівському історичному музеї.

93. Автор дуже суб'єктивно і довільно трактує цей портрет, уперше надрукований Б. Барвінським у книжці «Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі». Т. I, Жовква, 1908, між стор. 100 і 101.

Альфред Енсен та його «Мазепа»

Мабуть, чи не найвагомим здобутком сьогодення є саме те, що нарешті впали столітні пута цензури, закладені ще Петром I у його зловісному указі 1720 року, спрямованому на знищення української мови та писемної культури. Жорстока цензура переслідувала нашу історіографію, філософію, літературу, політологію в усі часи, за винятком короткої хвилі визвольних змагань та нашої новітньої державної незалежності 1917—1920 рр. Безпрецедентні у світовій історії валуєвський (1863) та емський (1876) укази царського уряду, які забороняли мову цілого народу, мали на меті ліквідувати націю, покінчити з окремішністю українського народу, зі всім тим, що офіційно називалося «мазепинством», яке було синонімом зрадництва для поневолювачів і їхніх вірних слуг та символом нескореності й самобутності для свідомих синів і дочок України.

Ми мусимо вертатися до правди, ми мусимо розказати своєму народові його історію не з позицій сусіда, а з позицій власних, ми не маємо на це часу — все, що видано на Радянській Україні з питань нашої історії, починаючи зі зловісних 30-х років аж до перебудови, є кон'юктурним, а схема української історії підмінена імперською схемою російської історії, розробленої Карамзіним, Соловйовим, Ключевським, яка безапеляційно присвоїла собі все те, що їй ніколи, по суті, не належало. Розправившись з істориком-марксистом М. Покровським, який критикував і не погоджувався з імперським трактуванням російської історії, система та її «вождь» перейшли повністю на позиції «єдиної неділимої». Не було й мови, щоб могли побачити світ вкрай обережні і не цілком об'єктивні монографії М. Костомарова, В. Антоновича, а найбільшого українського історика М. Грушевського зовсім недавно трактували не інакше, як буржуазного націоналіста і лютого ворога українсько-

го народу. У сумнозвісних працях радянських вчених, які інакше, як погромницькими, назвати важко, сформульовано гранично чітко: історичні і етногенетичні побудови Костомарова, Антоновича, Грушевського, виявляється, «давно спростовані наукою»¹. Тому-то й досі Полтавська катастрофа трактується не як трагедія для України і її майбутнього, а ледь не якесь благо для неї. Висновок, який робить І. К. Рибалка в підручнику для історичних факультетів, дивовижний: «Розгром шведської армії, яка вважалася непереможною і загрожувала всій Європі (?), врятував від шведських загарбників європейські народи»². Отже, знову та сама пісенька, яку впродовж десятків років на всі лади співали нам ті, хто не допускав і не допускає права українському народові на самовизначення на власній землі.

Без усякого сумніву, історична доба, постать Івана Мазепи є складними і суперечливими й одним кольором змальовані бути не можуть. Для правильного розуміння епохи нам необхідно вивчити і узагальнити всі джерела, а для того, щоб робити правильні висновки, ці джерела мають бути доступними для українських істориків. Саме з цих міркувань публікація монографії шведського славіста Альфреда Енсена «Мазепа. Україна та епоха Карла XII. Історичні картини», яка пропонується українському читачеві, є актуальною. Ми маємо змогу поглянути на себе збоку, очима іноземця. І хай багато в чому з А. Енсенем погодитися не можна, однак узагальнення всіх джерел до нашої історії дасть змогу майбутнім науковцям написати колись правдиву історію українського народу, без огляду на ідеологічні чи якісь інші інтереси. Ми мусимо, за словами Я. Дашкевича, позбавити історію України міфів, які, коли до них приглянутися ближче, виявилися насильницьки прищепленими стереотипами або незграбними підробками. Для цього нам потрібна і публікація монографії А. Енсена.

Декілька слів про особу автора. Альфред Енсен народився 30 серпня 1859 р. в м. Форс, у Швеції, де й здобув історико-філософ-

¹ Когляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. К., 1974, с. 6.

² Рибалка І. К. Історія України. К., 1991, с. 207

опублікована О. Бодянським у Москві 1846 р. в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а також окремим виданням. У 1991 р. «Історія Русів» вийшла у Києві.

75. Село затоплене Дніпродзержинським водосховищем (Кобеляцький район на Полтавщині).

76. Тепер село Верхньодніпровського району Дніпропетровської області.

77. Пристань у Дніпропетровській обл.

78. За дослідженнями Василя Луціва, Мазепа помер 2 жовтня (21 вересня 1709 р. за старим стилем) о 10 годині вечора (Луців В. Життя і смерть гетьмана Мазепи на чужині в кн: Мазепа людина і історичний діяч. К., 1991).

79. Висновки автора з наведеного вище документа дуже упереджені.

80. Костомаров твердить, що в Яссах на похоронах Мазепи був Карл XII.

81. Вроцлав.

82. Костин помиляється: тоді було перепоховання Мазепи. Костин не знав, що гетьмана було поховано двічі.

83. Боярин.

84. Це, мабуть, усе-таки не відповідає дійсності. За свідченнями молдавського письменника М. Когальнічану, прах Дерекчі-паші разом з останками Мазепи по кількох літах від часу смерті боярина був перепохований коло церкви Св. Юрія в Галаці, праворуч від входу, у зв'язку з заборонаю молдавського уряду ховати небіжчиків у церквах.

85. Карл XII помер 11 грудня (30 листопада за старим стилем) 1718 р.

86. Щоденник П. Орлика, віднайдений проф. О. Прицаком в архіві Міністерства закордонних справ, виданий в оригіналі (репринтне відтворення) як 5-й і 6-й томи «Гарвардської бібліотеки давньої україн-

не йняли віри, Петро мав інші клопоти, тому закінчилася справа ув'язненням ченця.

69. Автор зробив приблизний переклад і допустився неточності: замах на Кікіна вчинений не був. Це засвідчує донос полковника Осипова.

70. За даними І. Борщака і Р. Мартеля, донос Кочубея Петрові I складався з 26 пунктів. В монографії Костомарова, де цей документ опубліковано повністю, 27 пунктів.

71. Переговори Мазепи з Карлом XII і Лещинським велися з 1706 р.

72. Ці документи — явна демагогія Петра I, яка нічого спільного з історичною правдою не має.

73. Все почерпнуто у Костомарова, який вистовував документи царських архівів. Знаючи, як Петро I фальсифікував справи, можна стверджувати, що це з царини фантастики.

74. *«Історія Русів»* — найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця XVIII — поч. XIX ст., де подано яскраво, часом у художній формі, картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. Багато уваги приділено Козаччині, Хмельниччині, Гетьманщині. Історична концепція твору продовжує традиції козацьких літописів. По суті, це перша політична історія України. З огляду на цензуру, багато своїх власних думок автор ховає між рядками або приписує їх неіснуючим історичним особам минулого. Автор твору невідомий. Група дослідників схилилася до думки, що ним був архієпископ Г. Кониський, інші — Г. Полетика, ще інші — князь О. Безбородько. Однак твір вийшов з кіл Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 80—90 рр. XVIII ст., тісно зв'язаних з князем Безбородьком. Перша згадка про *«Історію Русів»* є з 1825 р. Цей твір добре знали кирило-мефодіївці і насамперед — Т. Шевченко. Вперше *«Історія Русів»*

ську освіту. Ні дати, ні місця народження А. Єнсена Українська Радянська Енциклопедія не подає, однак зразу ж зазначає, що, будучи референтом слов'янських літератур Нобелівського інституту при Шведській Академії наук, він був автором досліджень про О. Пушкіна, М. Лермонтова¹. Не можемо оцінити цих праць провідного шведського слависта кінця XIX — початку XX ст., оскільки не знайомі з ними, як, очевидно, не дуже знайомі автори *«Краткой Литературной Энциклопедии»* у 9 томах (М., 1962—1978), *«Советской Исторической Энциклопедии»* у 16 томах (М., 1961—1976) та *«Советского Энциклопедического Словаря»* (М., 1989) — персоналія А. Єнсена у перелічених поважних виданнях відсутня.

Однак ця людина зробила вагомий внесок у популяризацію саме української культури серед своїх земляків. А. Єнсен відомий передусім як перекладач багатьох творів Т. Шевченка шведською мовою, автор статей про нього шведською та німецькою мовами: *«Український національний скальд»* (1909), *«Тарас Шевченко. Життєпис українського поета»* (1916). У 1909 р. А. Єнсен відвідав Україну, де познайомився особисто з І. Франком та М. Коцюбинським. Він переклав кілька творів М. Коцюбинського, довгий час листувався з І. Франком. До 92-го тому *«Записок Наукового Товариства ім. Шевченка»*, який вийшов у Львові 1909 р., — в Росії тоді гучно святкувалося 200-ліття Полтавської битви, — подає статті *«Орлик у Швеції»*, *«Родина Войнаровських у Швеції»*, друкує три листи І. Мазепи до Зигмунта Галецького. Видання у 1909 р. А. Єнсенем збірки документів із Стокгольмських архівів про зв'язки мазепинців зі Швецією є великою заслугою цієї людини перед шведською і українською наукою.

У цей час А. Єнсен завершив свою монографію про І. Мазепу, яка того ж року побачила світ на його батьківщині у м. Люнді. У 1911 р. його обирають дійсним зарубіжним членом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, цієї першої новітньої Академії наук українського народу. Слід відзначити, що найвидатніші вчені світу мали за честь стати членами цієї поважної наукової інституції, і серед них такі, як О. М. Бальцер, Р. Ф. Кайндль, О. Шахматов,

¹ Українська Радянська Енциклопедія. 2 видання. Т. 4, 1979, с. 96.

Я. Бодуен де Куртене, В. Ягич, В. Бехтерев, А. Ейнштейн, М. Планк, А. Йоффе та інші.

А. Енсен активно працював у галузі шведської україністики, друкував популярні статті, підтримував постійний контакт з українськими науковими установами, реферував українські наукові новини у шведських журналах. Досліджуючи «Енеїду» І. Котляревського, вчений робив висновки, що цей твір стоїть на першому місці серед трагедійних поем у європейській літературі. А. Енсен був редактором збірника «Українці» шведською мовою (за участю К. Лоського, М. Грушевського, С. Єфремова та ін.), що побачив світ у серії «Nationernes Bibliotek» у 1921 р. Цей збірник став його лебединою піснею — 15 вересня 1921 р. вчений, поет і перекладач помер у Відні.

Очевидно, найбільшим і водночас найсуб'єктивнішим твором А. Енсена є його історична монографія про І. Мазепу. Як помітить читач, ознайомившись з монографією та коментарями до неї, особливим розумінням подій на Україні на зламі XVII—XVIII ст. автор не відзначався. Тому на окремих засадних питаннях монографії слід зупинитися детальніше.

Якоїсь багатой літератури про часи гетьманування І. Мазепи на той час не було, та й чи могла бути? Все, що стосувалося особи «зрадника», якому у всіх православних церквах Росії щорічно проголошували анафему, не могло побачити світу. А свою «Історію України-Руси» М. Грушевський не зумів довести до періоду гетьманування Мазепи. Іронією долі людину, яка найбільше з усіх діячів доби Козаччини і Гетьманщини спричинилася до розвою культури, зокрема церковного мистецтва і архітектури, з наказу особи недуховної, нелюда і злочинця Петра I¹, проклинали у церквах, збудованих на кошти та з ініціативи І. Мазепи. Отже, на час написання своєї праці А. Енсен мав єдину наукову монографію «Мазепа і мазепинці» про цей період нашої історії, яку написав М. Костомаров, опубліковану російською мовою у 1882—1884 рр. Перший переклад (і єдиний до цього часу!) побачив світ у Львові у 1895—1896 рр. в серії «Руська Історична Бібліотека», яку видавав Олек-

¹ Взяти хоча би вбивство власного сина.

історик, етнограф, поет і композитор, близький приятель Т. Шевченка, родом з Прилуччини. Його твір «История Малороссии» вийшов у Москві 1842—1843 рр. у 5-ти томах. Історію України, не дивлячись на методологічні хиби, він розглядав як самостійний і безперервний процес розвитку від найдавніших часів до сучасності.

55. За дослідженнями українських істориків, Мотря Кочубеївна народилася бл. 1688 р., отже, у 1704 р. їй було приблизно 16 років.

56. Тут автор сам собі заперечує: Мазепа писав листи Мотрі, вона їх читала, а Енсен твердить, нібито Мотря була неписьменною. Окрім того, українські жінки, тим паче з старшинських родин, відзначалися грамотністю, про що маємо безліч свідчень сучасників, у тому числі й іноземців. Кохання І. Мазепи яскраво змальовано в художній літературі (див. Лепкий Б. Мотря. Львів, Каменяр, 1991; Львів, Червона Калина, 1991, «Історична бібліотека Дзвона», ч. 6).

57. Всю тебе.

58. Служниці.

59. Це — четвертий із збережених листів Мазепи до Мотрі.

60. Третій лист Мазепи до Мотрі.

61. Дарунок з нагоди від'їзду.

62. Смутку.

63. Повідомити.

64. Зажурився.

65. Як що-небудь.

66. Катівка.

67. Кара смерті.

68. Цей донос Никанор передав, приїхавши до Москви, до страшної Преображенської канцелярії. Там Никанора заарештували, взяли на тортури і примусили розказати все, що він знав. Але його оповідам

45. Це була свідомо гра І. Мазепи. Спаливши при Орликові листа від Дольської, він наказав написати їй негативну відповідь, але заявив, що цього листа відправить сам. Ймовірно, що цей лист так і не був Мазепою відправлений, а все робилось для того, щоб остаточно перевірити вірність Орлика гетьманові.

46. *Гордієнко Кость (? — 1733)*, кошовий отаман Запорозької Січі, видатний військовий і політичний діяч, який, незважаючи на особисту неприязнь до І. Мазепи, підтримав державну ідею останнього і став на його бік. До 1728 р. очолював Олешківську Січ.

47. Історик І. Борщак знайшов в архівах замку Дентенвіль (Франція) рукопис Орлика під заголовком «De'duction des droits de l'Ukraine» й опублікував його у Львові («Стара Україна», 1925). У цьому документі є 6 статей договору між Швецією й Україною.

48. Донедавна — місто Нестеров на Львівщині.

49. Це не відповідає дійсності. Вміло обманувши царського посланника Протасєва, який доповів Головкіну про смертельну недугу гетьмана, Мазепа негайно повідомив графа Піпера, що з утіхою зустріне шведську армію, і передав інструкції, як здійснити переправу через Десну.

50. Тут автор посилається на монографію Костомарова, однак там факту цілування Мазепою руки Карлові XII нема.

51. Бунчук.

52. Ця розповідь, яку залишив у своїх спогадах Пасек, як і все те, що він написав про Мазепу, є вкрай необ'єктивною. На думку І. Борщака, Р. Мартеля та інших істориків, це — вигадка, яка мала одну основу: Мазепа справді користувався успіхом у жінок.

53. Дуже сумнівний аргумент автора.

54. *Маркевич Микола (1804—1860)*, український

сандр Барвінський. Та ж жорстока доля зумовила час написання цієї праці нашого славетного історика саме тоді, коли він пережив трагічний процес кирило-мефодіївців, арешт та вислання, і привела автора історичних «Книг биття українського народу» до кола співробітників суворїнського щоденника «Новое время». Ще у 1860 р. Костомаров писав: «...затаврована у своєму часі прокляттям, ця нещасна історична постать (Мазепи) мимоволі викликає до себе історичне співчуття, як можна так висловитися... Супроти України він поступав по своєму щиро. Він хотів незалежності й свободи своєї батьківщини... Особа Мазепи ще чекає безсторонньої історії, яка б змалювала його не під впливом погляду, вибачного в першій половині XVIII в., але не до речі тепер, коли спори вже вирішені, все запокоїлося»¹.

А через 17 років, працюючи вже над своєю монографією про І. Мазепу, в листі до О. Лазаревського Костомаров свідчить ось про що: «З якого роду джерелами я маю діло? З реляціями гетьманів, їх висланців, московських урядників... Щирости тут буває мало, а часто й свідомо брехня або ігнорация»².

І ось, визнаючи хибність, а то й брехливість джерел, якими користувався, Костомаров на них ґрунтує концепцію і виклад своєї праці. Тут треба, очевидно, вслід за І. Борщакком, навести слова оцінки цієї монографії в рецензії, яка з'являється в паризькому науковому часописі «Revue des Questions Historiques» (т. 35, січень—лютий 1894), тим паче, що вони належать росіянинові, але об'єктивному вченому — Мартинову, авторові відомих праць з церковних проблем і палеографії. Рецензент пише: «...Костомаров осуджує Мазепу, без жалости й найкатегоричніше... Але чому властиво Костомаров думає, що Мазепа хотів піддатися Польщі, безсилля якої він знав і яка була ненависна українцям? Що він міг зробити польському королеві? Такі обіцянки, це цілком імовірно, але він міг їх зробити, щоби краще його обманути і щоби краще заховати свою гру. Це був з боку Мазепи політичний хід, дипломатичний підступ...

¹ Цит. за: *Борщак І. Мазепа — людина й історичний діяч* в кн. під такою ж назвою. К., 1991, с. 6.

² *Борщак І. Цит. праця*, с. 6.